

Ткачук М. Л.

Образ Христа
у творчості
Миколи Гоголя

Чим більше часу минає від дня смерті М. Гоголя, чим далі зростає і поглиблюється інтерес дослідників до цієї дивовижної особистості, тим виразнішим стає усвідомлення, що й “у його художній творчості й у його ідейному житті все набагато складніше, ніж то звичайно здається” [1]. Певно що саме ця “складність” і надзвичайна насиченість смислами гоголівських образів і символів, драматизм духовного становлення письменника і мислителя спричиняють все нові й нові спроби розв’язати “загадку” Гоголя.

Не залишилась осторонь таких спроб і сучасна україністика. Втім, на наш погляд, напруга, у якому розгортаються гоголезнавчі студії в Україні в останнє десятиріччя, навряд чи здатний досягнути глибини творчості М. Гоголя й розкрити те головне, що надихало його “на шляху до себе”. Адже якими б дослідницькими знахідками, ба навіть осяяннями, не супроводжувалися спроби національної ідентифікації письменника і мислителя, марно очікувати від останніх бодай наближення до таїни його душі й творчості. І справа не лише в тім, що М. Гоголь, за влучним висловом В. Звиняцьковського, “так само мало розумівся в «національному», як деякі автори міркувань про «Гоголя і національне» — в Гоголі” [2]. Справа навіть і не в дитячій наївності спроб будь-що визначити національну належність душі мислителя, котрий і сам не знав, яка в нього душа — “хохлацька чи російська” [3]. Справа, в нашому розумінні, в тому, що не поняття “національність” чи “народність” (котрі сприймалися М. Гоголем як “поки що самі лише крики, які баламутять голову і засліплюють очі” [4]), а слово Євангельське і правда Христова складали головний “нерв” життя і творчості Гоголя-митця і Гоголя-мислителя. Відтак, ключ до розуміння останніх слід шукати в його релігійно-моральному світі — світі, до якого сьогодні, як то не прикро, виявляють цілковиту байдужість, а інколи й відверту зневагу.

На відміну від Гоголя-реаліста і Гоголя-сатирика, чий талант і щирість ніколи й ні в кого не викликали сумніву, Гоголь-християнин майже завжди викликав підозру і нарікання. Досить згадати, як сприйняли сучасники, й навіть найближче оточення письменника, його “головну” книгу — “Вибрані місця із листування з друзями”, перейняту палкою вірою у релігійне переображення світу: “Над живим тілом ще живої людини чинилась та страшна анатомія,

від якої кидає в холодний піт навіть і того, хто наділений міцною статурою” [5]. Більшість не лише не повірила щирості християнської сповіді й проповіді М. Гоголя (“несамовитий Вісаріон”, як відомо, взагалі не мав сумніву, що новоявлений “пророк” сповнений істиною не Христового, а дияволового вчення), а й не забарилась із ремствуваннями на занепад письменницького таланту й розумових здібностей. Навіть духовенство, за одиничними винятками, не побачило в книзі нічого іншого, як гріх гордині письменника, що зазіхнув на роль всесвітнього проповідника й духовного наставника. Минули десятки років, перш ніж “справжність” релігійних переживань М. Гоголя, християнські витоки його моральних переконань, глибока інтуїція мислителя, що склали підґрунтя релігійного “навернення” російської літератури, дістали визнання. Більше того, саме ті з гоголезнавчих студій ХХ ст., де виявлена російськими мислителями “срібного віку” непересічна релігійно-метафізична обдарованість М. Гоголя постала як головний предмет уваги (В. Зеньковський, К. Мочульський, С. Франк та ін.), й по сьогодні залишаються найпроникливішими з усіх спроб осягнення феномена Гоголя-мислителя — провісника християнської культури, котрий одним із перших відчув і увиразнив увесь трагізм світу, що відвернувся від Бога.

Релігійний світ М. Гоголя складний і суперечливий. Треба погодитись із В. Зеньковським щодо марних спроб представити його як “суголосну і повну систему релігійно-моральнісного світогляду” [6]. Ще менше підстав говорити про значимість богословської роботи мислителя, навіть беручи до уваги його “Роздуми про Божественну Літургію”. Як справедливо відзначав С. Франк, “істинно значиме в релігійному дусі Гоголя лежить не в галузі позитивного будівництва” [7]: набагато важливішими видаються ті геніальні інтуїції і прозріння, що стосуються “демонії” безбожного світу, трагедії людства, що замінила віру в Бога абстрактним гуманізмом і вірою в прогрес,— інтуїції, згодом розгорнуті російською релігійною філософією.

Як відомо, Гоголь ніколи не був атеїстом. Від самого дитинства й до смерті ім’я Христа не сходило з його вуст. І все ж таки його релігійний шлях був далеко не простим і не безхмарним. Чим була його віра: Одкровенням Божим, чи вислідом розумової діяльності, “арифметичного” підрахунку? Замислитись над цим змушує сам М. Гоголь, що не раз підкреслював “раціональність” свого шляху до Бога. “Перевіркою розуму перевірів я те, що інші розуміють ясною вірою і чому я вірив до того якось темно й неясно,— писав він

1847 р. в “Авторській сповіді”. — До цього призвів мене й аналіз моєї власної душі: я побачив також математично ясно, що говорити й писати про вищі почуття і рухи людини не можна з уяви” [7]. Це ж зізнання у ще загостренішому вигляді знаходимо у листі до С. П. Шевирьова, датованому тим самим 1847 р.: “...прийшов до Христа радше *протестантським*, ніж *католицьким* шляхом,— пише М. Гоголь.— Аналіз людської душі у такий спосіб, що його не чинять інші люди, був причиною того, що я зустрівся з Христом, здивувавшись у ньому насамперед мудрості людській і нечуваному до того знанню душі, а потім уже вклонившись божеству його. Екзальтацій у мене немає, радше, арифметичний розрахунок; складаю просто, не розпалюючись й не кваплячись, цифри, і виходять самі собою суми” [9]. І нарешті, згадаймо лист М. Гоголя, написаний роком пізніше й адресований отцю Матвію Костянтинівському: “Мені здається навіть, що в мені й віри нема зовсім. Визнаю Христа Бога людиною лише тому, що так наказує мені розум мій, а не віра. Я вразився Його неосяжною мудрістю й із певним страхом відчув, що неможливо земній людині вмістити її в себе... *Ось все, але віри в мене немає*. Хочу вірити, і, попри все це, я не наслідуюсь тепер іти й вклонитись Святому Гробу” [10.— курсив мій. М. Т.].

Чи можна вірити цим зізнанням М. Гоголя? Зроблені у найважчий у житті мислителя період, вони, без сумніву, відповідають тому душевному станові, в якому перебував він у перші роки після виходу “Вибраних місць”: глибока самотність, нерозуміння, ганьба, нескінченні хвороби, що перетворювали життя на один суцільний біль, самоїдство і відчуття нездарності в усьому, нарешті релігійна криза, спричинена тотальним наступом сумнівів на найсокровенніше з його почуттів — любов до Бога,— цього, на наш погляд, більш ніж достатньо, аби не сприймати наведені зізнання беззастережно. Як би не намагався письменник представляти в години відчаю свій шлях до Бога результатом суто розумової, аналітичної діяльності, остання не відігравала в його сприйнятті Бога і світу вирішального значення: М. Гоголь взагалі ніколи не виявляв схильності до набуття знань і теоретичної роботи. “З 12-річного, мабуть, віку,— писав він С. Аксакову,— я йду тією ж дорогою, що й нині, не хитався й не вагався ніколи в міркуваннях головних, не переходив з одного становища в інше і, якщо зустрічав дорогою щось сумнівне, не зупинявся й не ламав голову, а, махнувши рукою й сказавши: «*поясниться потім!*», йшов далі своїм шляхом; і немовби Бог допомагав мені, і все потім пояснювалось саме собою” [11.— курсив мій. М. Т.]. Гоголь-miteць, із характерним для нього даром схоплювати істину

цілком і відразу безпосереднім сприйняттям, *усецілим розумом*, чужим логічний розсудливості, завжди жив і в Гоголі-мислителіві. Як і кожний митець, він мислив *образами*, зберігаючи цю особливість і поза межами художньої творчості. Бог для М. Гоголя ніколи не був логічним поняттям, що потребує доказу й раціонального виправдання. Його віра не є вірою розсудку, вона є Одкровенням Божим, і Бог є жива сутність, жива особистість, живий образ, що завжди в його серці. Люби Бога так, наказує він сестрі, *“аби образ Його стояв у думках твоїх невідступно попереду всіх, попереду матері, попереду брата, попереду сестер, попереду всього на світі”* [12]. Саме такою любов'ю любив Христа і сам М. Гоголь, світогляд якого залишався христоцентричним упродовж усього життя.

Образ Христа увійшов у душу письменника в роки дитинства. Перші дитячі враження і релігійні переживання в роки зростання значною мірою обумовили ту обставину, що в душі М. Гоголя Христос викарбувався Вищим Суддею, який карає грішників і дарує ласку свою праведникам. Образ Страшного суду, навіяний оповідями матері, відіграв вирішальну роль у пробудженні його релігійного почуття і в тих релігійних переживаннях, що поглиблювались з роками. “Ви мені, дитині,— писав М. Гоголь матері,— так добре, так зрозуміло, так зворушливо розповіли про ті блага, що чекають людей за добродієсним життям, і так вразливо, так страшно описали муки грішних, що це *вразило й розбудило в мені всю чуттєвість, це навіяло згодом мені найвищі думки*” [13]. Страх смерті й загробного покарання не тільки визначають для М. Гоголя образ Божий, а й стають домінантою його художньої творчості. “Розгорни книгу Старого Заповіту,— пише він 1844 р.,— ти знайдеш там кожен з нинішніх подій, ясніше за день побачиш, чим вона завинила перед Богом, і так очевидно зображений над нею Страшний суд Божий, що вжахнеться теперішнє” [14]. Метафізичним почуттям страху Божого перейняті рядки Гоголевого “Заповіту” (1845): “...співвітчизники! страшно!.. Завмирає від жаху душа при одному лише передчутті загробної величі й тих духовних творінь Бога, перед якими порох уся велич Його творінь, що тут нами зримі й нас вражають. Стогне весь умираючий склад мій, відчуваючи велетенські зростання й плоди, зерна яких ми сіяли за життя, не прозираючи й не чуючи, які страхіття з них підведуться...” [15]. Слід особливо наголосити, що страх і трепет М. Гоголя перед смертю й вічністю не є звичайним психологічним почуттям, притаманним кожній людині: це *страх Божий*, той самий, що є “началом премудрості” й не тотожний іншим виявам страху. Страх Божий у М. Гоголя не є “релігійний

переляк”, як це стверджує, наприклад, Г. Флоровський [16]. У “сто-
янні перед Богом” домінує, насамперед, відчуття глибокого осо-
бистісного зв'язку з Ним і почуття відповідальності перед Творцем і
Промислителем. Це почуття особливо загострюється у письменника
в період релігійного зламу 1836–1840 рр., спричиненого кризою
його естетичного гуманізму й естетичної утопії: “Все, що не коїлось
зі мною,— пише він у травні 1836 р.,— все було рятівним для мене.
Усі кривди, всі неприємності посилалися мені високим Провидін-
ням на моє виховання. І нині я відчуваю, що не земна воля скеровує
шлях мій. Він, певне, необхідний для мене” [17]. Напружена внут-
рішня робота, що відбувалась у письменнику в ці роки, вивела його
на новий шлях — шлях релігійного оновлення, шлях живого спілку-
вання з Богом і радісного відчуття Його керівництва і власного
відповідального служіння Йому. “Багато що здійснилось у мені в
короткий час” [18],— так підсумовує М. Гоголь результати цієї
роботи наприкінці 1840 р. Віднині він дивиться на світ “осаяними
очима”. “Так, друже мій! — пише М. Гоголь С. Аксакову кількома
місяцями пізніше,— я безмежно щасливий. Попри мій хворобливий
стан ...я відчуваю і знаю дивовижні хвилини. Творіння дивне постає
й здійснюється в душі моїй, і вдячними слізьми не раз тепер повні
очі мої. Тут очевидна для мене свята воля Бога: подібне навіювання
не йде від людини; ніколи не вигадати їй такого сюжету!” [19].
“Осяяні очі” М. Гоголя бачать життя суцільним “вдячним гімном”,
все, що не відбувається в ньому,— від натхнення і радості творчості
до болю і страждання — сприймається ним як Промисел Божий.
Листи письменника, написані на початку 40-х рр., пройняті справж-
нім досвідом православної духовності — досвідом життя у Христі.
Вони написані оновленою людиною, яку відродила благодать Бога.
“Внутрішнім життям я вважаю те життя, коли людина вже не живе
своїми (зовнішніми) враженнями, але скрізь усе бачить одну при-
стань і берег — Бога,— пише він у червні 1843 р.— Зовнішнє життя
поза Богом, внутрішнє життя в Бозі” [20].

Відчуття того, що слово його послане Богом і, отже, сповнене
вищої мудрості, скеровує письменника на шлях проповідництва й
духовного наставництва. Листи початку 40-х років сповнені напо-
легливих порад і напучувань, що напевне викликали в адресатів не
лише почуття вдячності. Згадаймо, наприклад, наказ Л. Віельгор-
ській прийняти складені ним правила “як повеління самого
Бога” [21]. Водночас, заглиблюючись у власні переживання зв'язку з
Богом, схиляючись перед Його досконалістю, М. Гоголь з особли-
вою силою прагне власного вдосконалення, бажаючи друзів допо-

могти йому правдивою, бодай нещадною, критикою. Суворість самооцінки письменника відповідає висоті встановленого ним взірця: він знаходить у собі “зібрання всіх можливих бридот, кожної потрохи”, але й відчуває послане йому Богом “бажання бути кращим” [22]. Ця самокритичність, занурення в глибини власної душі засвідчує справжність його релігійного оновлення, щирість його “стояння перед Богом”, адже перегляд всього “в Бозі” М. Гоголь починає з самого себе. “*Душа* перейняла мене всього,— пише він наприкінці 1844 р.,— і я побачив надто ясно, що без прагнення моєї душі до її кращої досконалості не в силах я був зрушитись жодною своєю здібністю, жодною стороною мого розуму на благо й на користь моїм братам, і без цього виховання душевного всяка праця моя буде лише тимчасово блискучою, але й марною по суті своїй. Як Бог призвів мене до цієї думки, як виховувалася незримо від усіх моя душа — це відомо цілком Богу. Про це не розкажеш. Для цього потрібні були б томи, й навіть ці томи не сказали б усього...”

Скажу вам лише те, що небесно-милостивим був до мене Бог, що свята ласка його допомогла мені у прагненні моєму і що тепер, який я не є, хоча й бачу ясно невимірну безодню, що відділяє мене від досконалості, але бачу разом із тим, що я далеко краще тієї людини, якою був раніше” [23]. У листах початку 40-х років особливо виразним є той факт, що естетична антропологія поступається місцем у творчості мислителя антропології християнській. У Христі він убачає ключ до душі людини [24]. З переображення особистості, з викорінення зла у власній душі має починатись, за переконанням М. Гоголя, ствердження правди Божої на землі, адже всесвітній людинолюбний закон Христовий “даний немовби для тебе самого, немовби спрямований особисто до тебе” [25]. Водночас, справа Христова не зводиться, за переконанням мислителя, лише до особистісного спасіння. З переображення особистості починається переображення життя, ствердження закону Христового в усьому світі. Програма християнізації життя, накреслена М. Гоголем у “Вибраних місцях із листування з друзями”, має, звісно, утопічний характер: ідея Промисла в історії, за справедливим зауваженням В. Зеньковського, розумілась ним доволі поверхнево. Втім, за глибиною християнського розуміння життя і щирістю релігійного переживання книга ця без сумніву належить до кращих зразків релігійної публіцистики.

Мертвим і спустошеним бачить М. Гоголь світ, що забув Бога, що розірвав узи справжньої любові, любові во Христі, замінивши їх “поцілунком, даним інваліду”. Там, де немає Бога, переконаний

мислитель, паує диявол: “незбагненною пудьгою вже загорілася земля, черствішим і черствішим стає життя; все дрібнішає й нікчемнішає і зростає в усіх на очах один велетенський образ нудоти. Все глухо, могила скрізь. Боже! порожньо й страшно стає в твоєму світі!” [26]. Хіба ж здійснення в такому світі християнська любов до людини? Все забуте цим світом, що милується людською красою й обожнює людський розум, гордячись якого викорінила християнську смиренність. І ось уже серцем бачить М. Гоголь, як замість Божественного лику вже проступає звірячий вищир: “Вигнали на вулицю Христа, у шпиталі та лікарні, замість того, аби покликати його до себе додому, під рідний дах свій, і думають, що вони християни!” [27]. Ці прозріння М. Гоголя не лише увиразнюють усвідомлення письменником кризи абстрактного гуманізму, а й складають початок руху російської думки до гуманізму християнського, що бачить у кожній людині, бодай найогиднішій і нищій, образ Божий.

Разом із христоцентричністю світогляду письменника важливо відзначити його церковноцентричність: образ Христа постає у мислителя в неподільній єдності з Церквою. Тільки в Церкві, Тілі Христовому, можливе справжнє спілкування з Богом.

Як справедливо зауважує В. Зеньковський, “відчуття переображуючої сили церкви (тут Гоголь випереджає ідеї Достоевського про “оцерковлення життя”) і складає позитивне підґрунтя всього нового світогляду Гоголя, його пафос і його силу” [28]. У секуляризмі, в розриві з Церквою письменник один із перших в Росії побачив трагедію європейської культури. Без повернення до Церкви, без переображення життя в душі Церкви М. Гоголь не бачив перспектив культурного розвитку людства.

Зауважимо, що якщо в середині 30-х років М. Гоголь не надто переймався конфесійними розбіжностями, то релігійний злам 1836—1840 рр. приносить йому глибоке усвідомлення істинності православ'я: “Коли розбираю пильно нить подій світу,— пише він 1846 р.,— бачу всю мудрість Божу, що попустила тимчасовому розділу церков, що повеліла одній стояти нерухомо й немовби осторонь від людей, а іншій — хвилюватись разом із людьми; одній — не приймати на себе ніяких нововведень, крім тих, що були внесені святими людьми кращих часів християнства й первісними отцями церкви, іншій — змінюючись і пристосовуючись до всіх обставин часу, духу й звичок людей, вносити всі нововведення, здійснені навіть порочними несвятими єпископами; одній — на час немовби померти для світу, іншій — тимчасово немовби оволодіти всім світом; одній — подібно скромній Марії, відклавши всі турботи

про земне, примоститись біля ніг самого Господа, аби краще наслухатись слів Його, перш ніж здійснювати й передавати їх людям, інший — подібно дбайливій господині Марфі, гостинно клопотати коло людей, передаючи їм ще не виважені всім розумом слова Господні. Благую частину обрала перша, що так довго прислухалась до слів Господа, зносячи нарікання недалекоглядної сестри своєї, яка вже було насмілилась називати її *мертвим* трупом і навіть такою, що заблукала й відступила від Господа” [29]. Ось як відповідає він тепер новітнім критикам православної Церкви: “Вони кажуть, що Церква наша безживна. — Вони сказали неправду, бо Церква наша є життя; ... ми трупи, а не Церква наша, і через нас вони назвали й Церкву нашу трупом” [30]. Але не тільки Захід, а й сама Росія, ремствує М. Гоголь, не знає, що таке православна Церква: “Володіємо скарбом, якому ціни нема, й не лише не піклуємося про те, аби це відчутти, а й не знаємо навіть, де поклали його” [31]. Тільки православна Церква, переконаний письменник, зберігає з апостольських часів первісну чистоту, тільки вона відповідає духовним запитам людини і людства: “Повний і всебічний погляд на життя залишився на ... східній половині, напевне бережений для пізнішого й цілковитішого утворення людини. В ній простір не тільки душі й серцю людини, а й розуму, в усіх його верховних силах; в ній дорога і шлях” [32]. Відтак, Церква наша має бути, кажучи словами М. Гоголя, “введена до життя”, мусить стати зрозумілим, що “верховна інстанція всього є Церква і розв’язання питань життя — в ній” [33]. “Церква наша повинна святитись у нас, а не в словах наших. Ми повинні бути Церква наша і нами ж повинні сповістити її правду”, життям нашим “ми повинні захищати нашу Церкву, ... пахощами душ наших повинні ми сповістити її істину” [34].

З ідеєю “оцерковлення життя” М. Гоголь пов’язує думки про особливе покликання Росії: православна Церква, “зі своїми глибокими догматами й найменшими обрядами зовнішніми немовби знесена прямо з неба для російського народу”, вона “одна в силах розв’язати всі вузли непорозуміння й питання наші, здійснити нечуване диво на очах у всієї Європи” [35]. Любов до Росії, до людини, до Бога стоять у М. Гоголя в одному причинному шерезі [36].

Добре відомо, як зустріли сучасники М. Гоголя, не кажучи вже про їх атеїстичних нащадків, його ідею “оцерковлення життя” і гімн православної Церкви. “Проповідник кнута, апостол невігластва, борник обскурантизму і мракобісся, панегірист татарських звичаїв — що Ви робите? — волав В. Белінський.— Що Ви подібне учення

спираєте на православну церкву — це я ще розумію: вона завжди була опорою кнута й догодницею деспотизму; але Христа навіщо Ви домішали тут? Що Ви знайшли спільного між ним і якоюсь, а тим більше православною церквою? Він перший сповістив людям учення свободи, рівності й братерства і мучеництвом засвідчив, ствердив істину свого вчення. І воно тільки доти й було *спасінням* людей, доки не організувалось у церкву й не прийняло за підвалину принцип ортодоксії. Церква ж постала ієрархією, отже, борницею нерівності, підлесником влади, ворогом і гонительною братерства між людьми,— чим і продовжує бути донині. Але сенс учення Христового відкритий філософським рухом минулого століття. І ось чому якийсь Вольтер, що зброєю насмішки загасив у Європі вогнища фанатизму й невігластва, звісно, більше син Христа, плоть від плоті його і кість від кісті його, ніж усі Ваші попи, архієреї, митрополити і патріархи, східні і західні. Невже Ви цього не знаєте? Але ж усе це тепер зовсім не новина для всякого гімназиста” [37].

Втім, аргументи В. Белінського не могли похитнути переконань Гоголя-християнина, впевненого в єдності й неподільності Христа і Церкви. “Ви відокремлюєте Церкву від Христа і християнства,— писав він своєму критику,— ту саму Церкву, тих самих ... пастирів, які мученицькою своєю смертю засвідчили істину всякого слова Христового, які тисячами гинули під ножами й мечами вбивць, молячись за них, і нарешті так втомили самих катів, що переможці впали до ніг переможених, і весь світ сповідав це слово. І цих самих пастирів, цих мучеників-єпископів, що винесли на плечах святиню Церкви, ви бажаєте відокремити від Христа, називаючи їх несправедливими тлумачами Христа. Хто ж, по-вашому, ближче й краще може витлумачити тепер Христа? Невже нинішні комуністи та соціалісти, що поясняють, буцімто Христос повелів відбирати майно і грабувати тих, хто нажив собі статок?” [38].

У складних боріннях Гоголевої душі, що тривали до самої смерті письменника, Христос і Церква залишались живими образами вищої Правди та істинної Любові. Христос-суддя, як бачимо, поступився в уяві М. Гоголя Христу-Спокутнику, що приходить у світ в образі людини не для того, аби карати чи милувати. В останні роки життя він чув во Христі “лагідне цілування брата”, заповідаючи своїм нащадкам: “Будьте не мертві, а живі душі. Немає інших дверей, ніж ті, що вказані Ісусом Христом”.

Література

1. Зеньковский В. В. Н. В. Гоголь // *Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа*.— М.: Республика, 1997.— С. 143.
2. Звиняцковский В. Я. Николай Гоголь. Тайны национальной души.— К.: Ликей, 1994.— С. 4.
3. Гоголь Н. В. А. О. Смирновой. 24 декабря 1844 г. // *Гоголь Н. В. Собр. соч.*: В 8 т.— М.: Правда, 1984.— Т. 8.— С. 214.
4. Гоголь Н. В. А. М. Внелгорской. 30 марта 1849 г. // Там само.— С. 300.
5. Гоголь Н. В. Авторская исповедь // Там само.— Т. 7.— С. 430.
6. Див. зокрема: Мочульский К. В. Духовный путь Гоголя // *Мочульский К. Гоголь. Соловьев. Достоевский*.— М.: Республика, 1995.— С. 37.
7. Франк С. Л. Религиозное сознание Гоголя // *Франк С. Л. Русское мировоззрение*.— СПб.: Наука, 1996.— С. 308.
8. Гоголь Н. В. Авторская исповедь.— Цит. вид.— С. 441.
9. Гоголь Н. В. С. П. Шевыреву. 11 февраля 1847 г. // *Гоголь Н. В. Собр. соч.*: В 8 т.— Цит. вид.— Т. 8.— С. 259.
10. Гоголь Н. В. Отцу Матвею. 12 января 1848 г. // *Письма Н. В. Гоголя*. Ред. В. И. Шенрока.— СПб., 6. г.— Т. IV.— С. 154.
11. Гоголь Н. В. С. Т. Аксакову. 16 мая 1844 // *Гоголь Н. В. Собр. соч.*: В 8 т.— Цит. вид.— Т. 8.— С. 208.
12. Гоголь Н. В. К сестре Ольге Васильевне. 20 января 1847 г. // *Письма Н. В. Гоголя*.— Цит. вид.— Т. III.— С. 323.
13. Гоголь Н. В. К матери. 2 октября 1833 г. // *Письма Гоголя*.— Цит. вид.— Т. 1.— С. 260.
14. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями // *Гоголь Н. В. Собр. соч.*: В 8 т.— Цит. вид.— Т. 7.— С. 245.
15. Там само.— С. 186.
16. Див.: Флоровский Г. В. Пути русского богословия.— К.: Путь к истине, 1991.— С. 261.
17. Гоголь Н. В. М. П. Погодину. 15 мая 1836 г. // *Гоголь Н. В. Собр. соч.*: В 8 т.— Цит. вид.— Т. 8.— С. 102.
18. Гоголь Н. В. М. П. Погодину. 28 декабря 1840 г.— Там само.— С. 164.
19. Гоголь Н. В. С. Т. Аксакову. 5 марта 1841 г.— Там само.— С. 166.
20. Гоголь Н. В. А. С. Данилевскому. 20 июня 1843 г. *Письма Н. В. Гоголя*.— Цит. вид.— Т. II.— С. 317.
21. Гоголь Н. В. Л. К. Виельгорской. 26 марта 1844 г. // Там само.— С. 409.
22. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями.— Цит. вид.— С. 261.
23. Гоголь Н. В. А. О. Смирновой. 28 декабря 1844 г. // *Гоголь Н. В. Собр. соч.*: В 8 т.— Цит. вид.— Т. 8.— С. 215.
24. Гоголь Н. В. Авторская исповедь.— Цит. вид.— С. 441.
25. Там само.— С. 460.

26. *Гоголь Н. В.* Выбранные места из переписки с друзьями.— Цит. вид.— С. 390.
27. Там само.— С. 385.
28. *Зеньковский В. В.* Русские мыслители и Европа.— Цит. вид.— С. 34.
29. *Гоголь Н. В.* Выбранные места из переписки с друзьями. — Цит. вид.— С. 251.
30. Там само.— С. 211.
31. Там само.
32. Там само.— С. 252.
33. *Гоголь Н. В.* Авторская исповедь.— Цит. вид.— С. 465.
34. *Гоголь Н. В.* Выбранные места из переписки с друзьями.— Цит. вид.— С. 211, 212.
35. Там само.
36. Див.: там само.— С. 268.
37. *Белинский В. Г.* Письмо к Н. В. Гоголю // *Белинский В. Г.* Избр. статьи.— М., 1986.— С. 187—188.
38. *Гоголь Н. В.* Черновые варианты письма № 142 В. Г. Белинскому // *Гоголь Н. В.* Собр. соч.: В 8 т.— Цит. вид.— Т. 8.— С. 322—323.